

Внесок учених Слобожанщини кінця XIX — початку XX століття в розробку питання змісту шкільної освіти

Людмила Зеленська,
доктор педагогічних наук,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

У Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття») серед стратегічних завдань реформування змісту освіти визначено такі: вироблення державних стандартів і відповідне формування системи й обсягу знань, умінь і навичок, творчої активності школярів; відбір і структурування навчального матеріалу на засадах диференціації та інтеграції; вивчення рідної мови; оптимальне поєднання гуманітарної й природничої складових освіти, теоретичних і практичних компонентів, класичної спадщини та сучасних досягнень наукової думки, органічний зв'язок з національною історією, культурою, традиціями.

Реалізація вказаних завдань ініціює необхідність перегляду й вдумливого осмислення минулого, ґрунтовного вивчення історичного досвіду попередніх поколінь щодо компонування змісту освіти як суттєвого засобу розвитку особистості дитини: її інтелекту, загальнолюдських цінностей, збагачення її знань та уявлень про світ і людину, виховання духовно-моральних потреб, засвоєння гуманістичних основ міжособистісного спілкування, формування устремлінь до пізнання здобутих народом національних цінностей.

Вагомим підґрунтям цього процесу може слугувати науково-педагогічна спадщина вітчизняних науковців, зокрема вчених Слобожанщини кінця XIX — по-

чатку XX століття. Проведений аналіз їх наукового доробку свідчить, що останніми порушувалися чимало питань реформування вітчизняної школи на засадах демократизації та гуманізації, зокрема й щодо розробки змісту шкільної освіти.

Історіографічний пошук засвідчив, що досвід наукової, педагогічної та просвітницької діяльності окремих представників вищої школи Слобожанщини кінця XIX — початку XX століття знайшов відображення в наукових розвідках В. Астахової, К. Астахової, В. Кравченка, О. Кін, О. Мандебури, Г. Савченка, О. Скакун, Л. Коваленко, О. Мартиненко, О. Микитюка, С. Посохова, В. Фрадкіна та ін.

Однак у науковому просторі відсутні роботи, які б в узагальненому вигляді розкривали теоретичні ідеї й досвід практичної діяльності науковців Слобожанщини конкретного історичного періоду щодо навчально-методичного забезпечення освітнього процесу в початкових та середніх закладах Харківського навчального округу.

Мета статті — на основі аналізу науково-педагогічної спадщини вчених Слобожанщини кінця XIX — початку XX століття визначити їх внесок у розробку питань змісту шкільної освіти досліджуваного періоду.

Вивчення історико-педагогічних матеріалів [5; 10; 11; 14; 15; 19] дозволяє

констатувати, що в контексті освітніх реформ другої половини XIX століття особливої актуальності набуло питання змісту шкільної освіти.

Як відомо, зміст освіти відображається в навчальних планах, програмах, підручниках. До середини 60-х років XIX століття роль навчальних планів виконували підручники, оскільки саме вони надавали інформацію про обсяги вивчення навчального курсу. 1865 року Міністерство народної освіти видало інструкцію, яка мала слугувати керівництвом при укладанні вчителями програм з окремих предметів, що підлягали обговоренню й затвердженню з боку педагогічних рад. Наразі підручники визначали межі й обсяг предмета, а програма передбачала детальний опис такого викладу в установлених межах із зазначенням методу та дидактичних прийомів [11, с. 58].

Але, як свідчила практика, програми окремих гімназій суттєво відрізнялися, що ускладнювало навчальний процес і не давало змоги учням продовжувати навчання під час переходу з однієї гімназії до іншої. Зважаючи на це, 1870 року Міністерство народної освіти прийняло рішення про укладання загальних для всіх чоловічих гімназій імперії програм. У цьому рішенні було відображено ідею про необхідність забезпечення єдиних вимог, єдиного стандарту базового рівня освіти гімназистів.

Вивчення архівних документів [5] засвідчило, що попечитель Харківського навчального округу, реагуючи на зазначений припис міністерства, видав розпорядження щодо негайної розробки єдиних програм для гімназій свого округу. З цією метою було створено комісії з різних навчальних дисциплін, куди, окрім викладачів гімназій, увійшли професори Харківського університету: з російської та церковнослов'янської мов — Потєбня; математики, фізики, космографії — Беєр; латинської та грецької мов — Деллен; історії та географії — Петров; природничої історії — Степанов; німецької мови — Фон-Відерт; французької мови — Мальо.

Зазначимо, 1870 року програми були опубліковані в університетській друкарні і вказували на склад, обсяги та розподіл матеріалу за класами.

В аспекті досліджуваної проблеми викликає інтерес той факт, що в окреслений історичний період досить гостро постало й питання забезпечення навчальних закладів підручниками і книгами для читання. Більшість із них була написана на низькому педагогічному рівні, без врахування вікових, індивідуальних і національних особливостей учнів і тих вимог, які ставило перед ними саме життя, не мали під собою наукової основи, матеріал викладався безсистемно і непослідовно. Підручники не використовувалися для певного класу чи конкретного предмета, а слугували як методична допомога вчителю, який відповідно до навчальних завдань і мети вирішував, який матеріал і з якого підручника доцільно використовувати у кожній конкретній ситуації.

Досить влучну характеристику підручників і посібників, що використовувалися у навчальних закладах Харківського навчального округу в кінці XIX століття, на наш погляд, дають публікації дореволюційної преси. Так, характеризуючи підручники і посібники з російської мови, в статті “Положение вопроса о преподавании русского языка в средних учебных заведениях”, надрукованій у газеті “Харьков” від 6 лютого 1888 року, автор зазначав: “Підручники й посібники з російської мови не задовільні як з догматичної, так і з педагогічної точок зору. Усім, кому доводиться мати справу з ними, впадає в око дивна плутаність, невизначеність і суперечливість їх змісту. Особливо це стосується синтаксису” [15].

На основі критичних статей газети “Южный край” можна скласти уяву про підручники з історії, зокрема під редакцією Іловайського: “Це є по суті не що інше, як збірник, не пов'язаний ніякою керівною ідеєю, що дає учням не знання, а тільки якісь уривки” [14].

У журналі «Образование», у розділі критики і бібліографії за 1897 р., зуст-

річаємо критичні замітки А. Березіна з приводу підручників із географії (автори підручників Соколова, Терешкевич), що вийшли друком 1897 року. Н. Березін називав вищеназвані підручники «невдалою спробою», серед головних недоліків яких відзначав: неточність, безграмотність визначень, розпливчастість і помилковість деяких наведених фактів, відсутність системи і внутрішнього зв'язку між розділами [1, с. 79 — 80].

До того ж, як стверджує у своєму дослідженні С. Золотухіна [10], серед педагогів того часу не існувало єдності щодо використання навчальної книги у шкільній практиці. Одні — висловлювались за шкідливість підручників, “бо з них учні дістають поверхові знання, окремі фрази без достатнього розуміння”. Інші — значна більшість — виступали за доцільність їх використання, підкреслюючи необхідність визначення ролі, призначення, функції книги в навчальному процесі, формування вимог до неї [10, с. 108].

Вітчизняні педагоги, зокрема Ю. Федькович, С. Васильченко, К. Ушинський, С. Миропольський, М. Драгоманов, теоретично обґрунтували і практично довели необхідність широкого застосування в шкільній практиці навчальних підручників і посібників, сформулювали основні вимоги до них (відповідність принципам науковості, доступності, послідовності, систематичності, а також залежність змісту, мови, форми подання матеріалу від мети, віку дітей, їх ступеня розвитку, специфіки предмета), склали певні рекомендації щодо роботи з підручником.

У процесі дослідження встановлено, що питання розробки єдиних вимог до навчальної літератури, створення досконалих підручників для початкової і середньої школи, підняті вітчизняними педагогами ХІХ століття, знайшли висвітлення в науково-педагогічній спадщині вчених Слобожанщини досліджуваного періоду. Боротьба за національну школу, усвідомлення високого призначення навчальної літератури, розуміння ролі систематично і

послідовно викладеного курсу навчальних дисциплін, зокрема історико-філологічного спрямування, у формуванні світогляду учнівської молоді змусило вчених вдатися до розробки нових підручників і посібників. Вони вважали, що вітчизняна історія, культура, рідна мова дають багатий і найцікавіший матеріал для вивчення. Зокрема, Д. Багалій з цього приводу писав: “Розробку методики викладання історії повинні взяти на себе не одні лише педагоги-практики, а й спеціалісти-історики. Звичайно, для складання таких підручників необхідний педагогічний талант, який притаманний не всякому спеціалісту, але з іншого боку, спеціаліст має таку ґрунтовну підготовку зі свого предмета, яка дасть йому можливість зробити вибір найбільш цінного історичного матеріалу і ліквідувати будь-які сумнівні твердження”.

Вивчення праць учених Слобожанщини досліджуваного періоду дозволяє констатувати, що автором кращих підручників з вітчизняної історії для всіх навчальних ступенів була О. Єфименко. Слід погодитися з думкою більшості вчених того часу і наших сучасників, що “ці підручники за майстерністю аналізу навіть дуже складних проблем, логікою, широтою охоплення подій, не мали і не мають рівних”.

1909 року О. Єфименко видала “Учебник русской истории для высших классов средних учебных заведений” [8]. Автор підручника поставила за мету — ознайомити учнів із загальним ходом історичного процесу згідно з принципами науковості і доступності, урахування вікових особливостей учнів [8, с. 1]. Висуваючи таку мету, О. Єфименко наголошувала, що учні, які будуть користуватися цим підручником, повинні вже мати елементарні знання з російської історії. Тому даний посібник не повторював того, що входило до змісту підручників молодшого шкільного віку. Автор провела чітку демаркаційну лінію, визначивши основні вимоги до посібників для різних вікових груп учнів. На думку вченого, “підручник з історії для

молодшого шкільного віку повинен мати справу з матеріалом виключно фактичним, описовим, легендарним, побутовим, біографічним. Підручники ж для старшого шкільного віку мають передбачати наукове знайомство із загальним ходом історичного процесу на основі наукових праць вітчизняних і зарубіжних істориків” [8, с. 1]. Визнаючи значні недоліки у викладанні елементарного курсу історії в молодших класах, О. Єфименко в передмові до “Підручника російської історії” поставила завдання підготувати відповідний посібник і для молодших школярів. Через деякий час, а саме 1914 року, Міністерством народної освіти було допущено до друку “Элементарный учебник русской истории для младших классов мужских средних учебных заведений и руководство для 3-го класса женских гимназий” [9] за редакцією О. Єфименко. Автором були вжиті заходи щодо полегшення підручника з історії в “цілях його більшого пристосування до віку і розуміння учнями”: по-перше, були зроблені стилістичні зміни; по-друге, введений більш дрібний шрифт для тієї частини матеріалу, який може бути випущений на уроці без порушення цілісності викладу предмета; по-третє, підручник було доповнено таблицями, ілюстраціями, мапами.

Уже в пореволюційні часи, після смерті О. Єфименко, в шкільній бібліотеці Харківського кооперативного видавничого союзу було надруковано “Начальное руководство по украинско-великорусской истории для народных школ” [7]. “Вибирала факти я, — писала О. Єфименко в передмові, — щоб від типу ухвалених підручників дуже не відійти і в той же час подати учням деякі політичні поняття, допомогти виробити їх політичну свідомість, так потрібну їм тепер, коли вони є громадянами вільної України” [7, с. 3]. Свій підручник О. Єфименко призначала для початкових шкіл Харківщини, виходячи з того педагогічного правила, що “ознайомлення з минулим треба починати з найближчого” [7, с. 3].

У рецензії на даний підручник Д. Пахадіоді писав: “Наші шкільні підруч-

ники дуже часто в розподілі матеріалу приносять у жертву вимогам наукової систематизації вимогу живої постановки викладання. Керівництво О. Єфименко в цьому плані щасливе виключення. В ньому ми знаходимо рідкісне поєднання глибокої наукової ерудиції і правильного підходу до психології сприйняття учнів початкової школи” [7, с. 88]. Умотивовуючи окремих виклад історії Слобожанщини, історії Наддніпрянської України й Київської Русі, О. Єфименко наголошувала: “Різні частини України так різняться одна від одної своїм минулим, що одноцільний підручник навряд чи задовольнив би навіть елементарні вимоги щодо знання того минулого” [7, с. 4]. Учні з першої сторінки вводились у близьке їм коло подій своєї історичної Батьківщини і з кожним новим розділом все більше поглиблювали і розширювали свої знання з історії свого народу. “Тільки поступовим розширенням кола первинних спостережень можна підтримати в учнів такий цінний для педагога живий інтерес до предмета викладання”, — наголошував Д. Пахадіоді [7, с. 88].

тже, О. Єфименко був розроблений новий метод розміщення матеріалу, який установлював живий нерозривний зв’язок між учнем й історичними подіями. В основу вивчення історії в початковій школі було покладено поглиблення, систематизацію й осмислення спостережень учнів над оточуючими їх обставинами в сім’ї, школі, на вулиці, на околицях міста чи села. Вчителям історії в початковій школі рекомендовано починати вивчення предмета з установлення історії сім’ї окремого учня, його роду, села, міста і лише потім переходити до систематичного викладу історії всього народу.

Вивчення науково-педагогічної спадщини М. Сумцова дозволяє констатувати, що вчений дбав про забезпечення школи досконалою навчально-методичною літературою. Він підготував і видав “Хрестоматію з української літератури для народних учителів, шкіл учительських та середніх і для самоосвіти” [16], “Хрес-

томатію з українського письменства” [17], “Географію України” [18].

У передмові до підручника “Географія України” М. Сумцов писав: “Кожна людина повинна знати той край, де їй судилося жити і працювати. Така наука дуже корисна: з матеріального боку вона допомагає людині пристосуватися до життя, з морального — викликає міцне бажання загального добробуту і єднає окрему особу з усім, що її оточує” [18, с. 2]. Для полегшення роботи з підручником, його було поділено на три частини: 1) фізична Україна; 2) український народ; 3) окремі області в коротеньких нарисах. До того ж підручник було оснащено мапами і методичними вказівками до вивчення окремих тем.

“Хрестоматії...” з української літератури та писемності містили величезну кількість яскравих зразків усної народної творчості, які вчений систематизував, розглянув особливості виникнення і розвитку кожної групи, простежив зв’язок між історією та культурою, особливостями народного характеру. На наш погляд, заслуга М. Сумцова полягає в тому, що він, як і К. Ушинський, побачив у народній творчості потужний і ефективний розвиваючий і виховний засіб, і, намагаючись підняти викладання української народної словесності на належний рівень, підготував підручники, навчальний матеріал яких скомпонував з різноманітних жанрів українського фольклору. Учений зазначав, що словесність має можливість “доброзичливо діяти не тільки на розум, але й на серце юнацтва, навчаючи і виховуючи водночас”.

М. Сумцов був переконаний в тому, що залучення підростаючого покоління до скарбниці усної народної творчості дозволить успішно вирішити цілий комплекс навчально-виховних завдань, а саме: формування і зростання мовної культури молоді; виховання підростаючого покоління на морально-етичних і духовних ідеалах народу; виховання почуття поваги до народної культури, традицій свого народу, розвиток національної гордості, формування громадянських якостей.

Отже, високохудожня літературна мова і використання різних жанрів усної народної творчості, твори кращих українських письменників і поетів, неповненість духом рідного краю зробили підручники М. Сумцова глибоко народними, здатними повною мірою сприяти формуванню національної свідомості й гідності, естетичного смаку, мовної культури дитини.

Звернення до науково-педагогічної спадщини О. Ветухова засвідчило, що вчений протягом усього життя працював над створенням шкільних підручників і посібників з теорії словесності [2 — 4]. Своє бачення ідеалу підручника він сформулював так: “збуджувати власну творчу думку, “зрушувати” її наперед, оберігаючи при цьому всіма засобами учня від зайвої витрати енергії й часу; бути по змозі коротким і стислим, задовольняючи проте основним вимогам — ясності й точності; “пухлі” і в той час модні підручники — шкідливі” [2, с. 5].

Досить влучну характеристику критеріям, яким слідував О. Ветухов при укладанні підручників, дав його сучасник проф. П. Флоренський. У відгуку на підручник О. Ветухова «Начатки русской грамматики» він писав: “Книга Ветухова — “справжня книга”, “з душею”. Це плід любовного висиджування, а не кабінетно-шкільного інкубатора... Перш за все звертає на себе увагу її щільність: в ній немає зайвих слів, але не пропущено нічого дійсно потрібного, і це — в обсязі 40 сторінок. Але ця щільність не стоїть на заваді зрозумілості. Виклад конкретний і прозорий. Влучним словом, виразним порівнянням, незвичайною, але простою етимологією терміна, мовчазним співставленням даних, прекрасно підібраними прикладами О. Ветухов досяг для підручника витонченості мови і думки” [20, с. 145].

Будучи прихильником і популяризатором учення О. Потебні, виходячи з власного педагогічного досвіду, О. Ветухов видав у 1910 р. підручник «Жизнь слова». Підкреслимо, що цей підручник знайшов

схвальні відгуки серед рецензентів і підтримку серед викладачів словесності на 1-му Всеросійському з'їзді з експериментальної педагогіки (1912) На відміну від існуючих підручників з теорії словесності, які характеризувались громіздкістю, неточністю і розпорошеністю викладу, книга О. Ветухова визнавалась “самым желательным учебником”. Написана цікаво, зрозуміло і стисло, вона непомітно привертала увагу дітей до вивчення предмета, слугувала мостом для переходу до свідомого, творчого читання та вивчення мистецьких творів.

Результати дослідження переконують у тому, що вагомий внесок у розробку навчальної літератури з вивчення давніх мов у середніх закладах освіти вніс і професор І. Нетушил. Спираючись на власний педагогічний досвід (з 1875 по 1885 рр. вчений працював викладачем латини Харківської другої, а згодом Харківської третьої чоловічої гімназії) і виходячи з того правила, що в шкільному навчанні обов'язково повинні застосовуватися результати наукових досліджень про спільні риси мов, І. Нетушил вдався до написання посібників для викладачів латинської мови: “Генетическое изложение фонетики и морфологии латинского языка” (1878), “Латинский синтаксис” (1880), “Латинская грамматика” (1892). Учений узяв собі за головне правило пояснювати латинську мову, виходячи, по можливості, з самої латини. “Все те, чого не можна пояснити з латинської, грецької або ж слов'янської мов, повинно бути виключено з підручника, — наголошував учений [12, с. III].

Враховуючи той факт, що вивчення латини розпочинається ще в початкових класах, де учні чітко не усвідомили будови власної мови, І. Нетушил свій посібник “Генетическое изложение фонетики и морфологии латинского языка” поділив на дві частини: а) елементарне керівництво, яке обмежувалось переліком фактичних форм мови, але викладання здійснювалось в чіткій послідовності, починаючи з нижчих класів до 6-го; і б) посібник для

вищих класів, до складу якого увійшли зразки порівняльного мовознавства. При цьому вчений наголошував на тому, що правила про граматичні форми, які завчали учні, повинні постійно повторюватися в тому вигляді, в якому вони подавалися вперше.

У рецензії на підручник І. Нетушила “Латинский синтаксис” [13] Учений комітет Міністерства народної освіти серед достоїнств керівництва особливу увагу звертав на “вдалий спосіб викладу матеріалу. Автор, виділяючи особливості як латинської, так і російської мов, наголошував на їх своєрідності, вказував на особливості поетичного складу письменників класичного періоду, звертав увагу на стилістику” [13, с. III]. Педагог детально проаналізував підручники з латинської мови Курціуса, Ваничека, Латтмана, Нідерле і використав розроблені світовою практикою методичні прийоми викладання давніх мов при укладанні власних посібників.

Отже, розроблені І. Нетушилом керівництва з латинської мови, мали на меті полегшити засвоєння цього предмета учнями класичних гімназій, пробудити інтерес до вивчення давніх мов на основі порівняльного мовознавства.

Знайомлення з науково-педагогічною спадщиною вчених Слобожанщини досліджуваного періоду переконує в тому, що науковці не лише вдавалися до розробки власних шкільних підручників і посібників, але й зверталися до аналізу тієї навчально-методичної літератури, яка використовувалась у закладах освіти. У рецензіях, критичних статтях, на сторінках періодичної преси, виступах на засіданнях педагогічного відділу Харківського історико-філологічного товариства вони намагались привернути увагу вчителів, батьків, громадськості до проблеми методичного забезпечення навчальних закладів підручниками і посібниками, які б відповідали змісту і меті гімназичної освіти, тим критеріям, які висувала передова педагогічна думка, надавали рекомендації щодо використання

в навчальному процесі існуючої науково-популярної літератури з певних проблем, знайомили вчителів з новинками педагогічної літератури, досвідом вітчизняних і зарубіжних педагогів. Вивчення “Трудов педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества” [19] засвідчило, що з цією метою 1892 р. при відділі була заснована педагогічна бібліотека, що містила твори з історії та теорії педагогіки, логіки, психології, методики й дидактики, шкільної гігієни та шкільних видань класичних авторів (вітчизняних та іноземних).

Література

1. Березин, Н. Рецензия на учебник Терешкевича «Начало географии» / Н. Березин // Образование. — 1896. — №3. — С. 79–85.
2. Ветухов, А. Жизнь слова: (Основы теории словесности для школы и самообразования) / А. Ветухов. — Харьков : Мирный труд, 1910. — 19 с.
3. Ветухов, А. Начатки русской грамматики / А. Ветухов. — Харьков, 1909. — 45 с.
4. Ветухов, А. Прошлое родного языка и основы строения речи : для 4-го класса средних учебных заведений и для самообразования / А. Ветухов. — Харьков : Мирный труд, 1913. — 31 с.
5. ДАХО, Ф.265, Оп.1, Спр. 162 «Циркуляр Министерства народного просвещения по Харьковскому учебному округу на 1892 год», 1892. — 8 арк.
6. Ефименко, А.Я. На Украине: Очерки и рассказы / А.Я. Ефименко. — М. : Изд-во журн. Юж. Россия, 1911. — 80 с.
7. Ефименко, А.Я. Начальное руководство по украинско-великорусской истории для народных школ / А.Я. Ефименко. — Харьков : Книгоиздат Союз, 1919. — 89 с.
8. Ефименко, А.Я. Учебник русской истории : для старших классов среднеучебных заведений / А.Я. Ефименко СПб. : Брокгауз-Ефрон, 1909. — 445 с.
9. Ефименко, А.Я. Элементарный учебник русской истории: курс эпизодический : для среднеучебных заведений и высших классов начальных училищ / А.Я. Ефименко. — 4-е изд., испр. — 1914. — 198 с.
10. Золотухіна, С.Т. Тенденції розвитку виховуючого навчання / С.Т. Золотухіна. — Харків : Основа, 1995. — 292 с.
11. Лутаєва, Т.В. Теорія і практика організації освіти учнів у гімназіях Харківської другої половини ХІХ — початку ХХ ст. : дис... канд. пед. наук / Т.В. Лутаєва. — Харків, 2002. — 195 с.
12. Нетушил, И.В. Генетическое изображение фонетики и морфологии латинского языка. С кратким обзором осского и умбрийского языков : пособие для преподав. латин. яз. в высш. клас. гимназий / И.В. Нетушил. — Харьков : Тип. Счасни, 1878. — 248 с.
13. Нетушил, И.В. Латинский синтаксис / И.В. Нетушил. — Харьков, 1880. — 476 с.
14. Об учебнике истории Иловайского // Юж. край. — 1901. — №7165.
15. Положение вопроса о преподавании русского языка в средних учебных заведениях // Харьков. — 1888. — 6 февр.
16. Сумцов, М.Ф. Хрестоматія по українській літературі для народних вчителів, шкіл учительських і для самоосвіти / М.Ф. Сумцов. — Харьков : Союз, 1918. — 152 с.
17. Сумцов, М.Ф. Хрестоматія по українському письменству : В 2 т. ; т.1. — 3-є вид. / М.Ф. Сумцов. — Харьков, 1922. — 219 с.
18. Сумцов, М.Ф. Географія України / М.Ф. Сумцов, Д.М. Сумцов. — Харьков : Всеукр. держ. вид-во, 1921. — 140 с.
19. Труды педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1893–1902.
20. Флоренский, П. Новая книга по русской грамматике / П. Флоренский // Богослов. вест. — 1909. — №5. — С. 145–198.

15.02.2013